

Сакиева С.С.

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН ХРЕСТОМАТИЯЛАРЫ:
ТЕОРИЯ ЖАНА ТАЖРЫЙБА

Сакиева С.С.

ХРЕСТОМАТИИ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ:
ТЕОРИЯ И ОПЫТ

S.S. Sakieva

PRIMARY SCHOOL ANTHOLOGIES:
THEORY AND EXPERIENCE

УДК: 373.3

Макалада башталгыч класстар үчүн түзүлгөн окуу хрестоматиялар жөнүндө сөз болот. Эң алгачкы окуу хрестоматияны түзүүчүлөр жөнүндө маалымат берилет. Хрестоматиялардын кошумча окуу китеп катары окутулгандыгы, аларды түзүүдөгү бөтөнчөлүктөргө талдоо жасалган. Хрестоматиялар жөнүндө маалымат берүүдө бир топ авторлордун эмгектери аталып, алар талдоого алынган. Башталгыч класстар үчүн түзүлгөн хрестоматиялар кенже мектеп жашындагы балдар үчүн дайыма актуалдуу жана маанилүү экендиги баса белгиленген. Хрестоматиялардын түзүлүшү, алардын кошумча окуу китеби катары пайдаланышы баланын китеп окурмандыгынын калыптандырууда башкы маселе экендиги да баса белгиленген. Хрестоматиядагы чыгармалардын мазмуну «Адабий окуу» предметинин бөлүмдөрүнө сунушталган тексттердин мазмунун толуктап, алар менен биргеликте окутулат. Ошондой эле макалада башталгыч класстар үчүн түзүлгөн «Рабаят» хрестоматиясынын түзүлүшү, андагы чыгармалардын мазмуну талдоого алынган. Жалпысынан, макала башталгыч класстагы класстан тышкаркы окуунун жүрүшү, андагы окутуунун абалы жөнүндө сөз болот.

Негизги сөздөр: хрестоматия, окуу китеби, окуунун техникасы, китеп окуунун формалары, тарыхый бөлүк, топонимикалык бөлүк.

В статье рассмотрены вопросы, составленные в хрестоматии для начальных классов. В ней дается информация о первоначальных авторах - составителях хрестоматий. Как дополнительное учебное пособие и его особенностью анализа составляют хрестоматии. В данной статье рассматриваются анализ содержания произведений хрестоматии «Рабаят», составленный для учащихся начальных классов. В статье говорится об обучении внеклассных чтений в начальных классах. Давая информацию о хрестоматии были названы ряд трудов некоторых авторов. Также было отмечено в данной статье, что хрестоматии составленные для учащихся начальных классов всегда очень актуальны и значимы. В данной статье рассматривается также проблема составление и использование хрестоматии как дополнительное пособие, которое развивает у ребенка читательские навыки. Содержание произведений в хрестоматиях были предложены в разделах по предмету «Адабий окуу», которые также дополне-

ны текстами. В общей сложности в статье идет речь о состоянии обучения и организации внеклассных чтений в начальных классах.

Ключевые слова. хрестоматия, учебник, техника чтения, формы чтения, исторические части, топонимические части.

The article deals with the questions compiled in the anthology for primary classes. It provides information about the original authors - compilers of anthologies. As an additional textbook and its analysis feature make up the reader. This article discusses the analysis of the content of the works of the Rebayat reading book, compiled for primary school students. The article talks about learning extracurricular readings in primary school. Giving information about the anthology, a number of works of some authors were named. It was also noted in this article that the anthologies written for primary school students are always very relevant and significant. This article also addresses the problem of compiling and using the anthology as an additional tool that develops reading skills in a child. The content of works in anthologies were proposed in the sections on the subject «Adabiy Okuu», which are also supplemented with texts. In total, the article deals with the state of education and organization of extra-curricular readings in primary schools.

Key words: anthology, textbook, reading technique, reading forms, historical parts, toponomic parts.

Кыргыз элинин оозеки жана жазма адабияты байыртадан бери эле улуттун рухий талабын аткарып, ошол калк ичинен чыккан таланттуу өнөрпөздордун адам жөнүндө, ал жашаган көнгөйлүү дүйнө тууралуу түшүнүгүн, көз карашын чагылдырып келгени баарыбызга маалым.

Кенже курагынан баштап балдарга билим –тарбия, дүйнө таанытууда элдик педагогиканын идеяларын салттуу, илимий педагогиканын жоболору менен жарыш пайдалануу, аны менен катар, таалим-тарбия берүү мазмунун олуттуу байытуу, мүмкүнчүлүгүн арттыруу, аларга адам рухун калыптандыруучу, байытуучу, өркүндөтүүчү, түбөлүктүү, келечектүү дөөлөттөр катары артыкчылык берүү кадамдары кенири жайылган [1, 102]. Кенже мектеп жашындагы балдардын окуу көндүмүн калыптандырууда окуу

хрестоматияларын түзүү, аларды пайдаланууну уюштуруунун башталгыч билим берүүнүн системасында актуалдуу маселе катары каралып келет. Бул проблеманын чечилишинде окутуу системасына салыштырмалуу анын тарбиялык маанисине көбүрөөк басым жасалып келгендиги менен баалуу.

Проблеманы окуп-үйрөнүү анын тарбиялык маанисин ачууда бир топ агартуучулардын, окумуштуулардын, методисттердин эмгектери жаралды. Баланын өз алдынча китеп окуусуна арналган эн алгач Касым Тыныстановдун «Окуу китеби» (1-баскычтар үчүн, 1924) хрестоматиясы башталгыч класстар үчүн түзүлгөн. Андан кийин А.Осмонкуловдун, К.Сартбаевдин, Б.Рысбекованын, З.Маразыкованын, С.Рысбаевдин, Б.Абдухамидованын окуу хрестоматиялары сунушталган. Өткөн кылымдын 60-90-жылдары 1-4-класстар үчүн «Октябряттар», «Желекче», «Пионерлер» деген ат менен ар бир класс үчүн өзгөчө хрестоматиялар түзүлүп, жумасына 1 саатка пландаштырылган, ар бир жуманын аягына коюлган. Класстан тышкаркы сабагынын өтүлүшүнө маани берилүү менен баланын китеп окуу көндүмдөрүн тарбиялоого басым жасалган.

Ал эми балдар акын-жазуучуларынын, т.а. Ш.Бейшеналиевдин «Мүйүздүү козу», «Мүйүзүнөн айрылган сүзөнөк», Т.Кожомбердиевдин «Көлчүктөгү ай», А.Кыдыровдун «Балдарга базарлык», Т.Самудиновдун «Чан баспасын сөздөрдү» ж.б. сыяктуу оригиналдуу жыйнактары басылып, ар бир китеп окурманынын сүйүктүү китебине айланган.

Хрестоматиялар «Эне тили» окуулугунун уландысы катары каралып, окуулуктагы бөлүмдөрдүн мазмуну улам жаны басылган адабияттар менен толукталган. В.Сухомлинскийдин сөзү менен айтканда «окуу баланын кубанычына айланат», «окууга болгон ички муктаждык жаралат» «окуу бала үчүн зарыл иш-аракетке айланат».

Кыргыз педагогикасында ушул проблеманын тегерегинде бир топ окумуштуулардын, т.а. С.Турсбековдун, К.Иманалиевдин, Б.Алымовдун, К.Сартбаевдин, Б.Рысбекованын, Н.Ишекеевдин, А.Муратовдун, С.Рысбаевдин, С.Батаканованын, С.Момуналиевдин, В.Мусаеванын, С.Сакиеванын, А.Турдугуловдун, А.Токтомаматовдун, Б.Абдухамидованын, А.Сатарованын ж.б. эмгектери жаралды. Ал эми профессор С.Рысбаевдин балдар фольклорунун окуп-үйрөнүүгө, баланын китеп окуусун уюштуруу технологияларына арналган эмгектери сунушталды. Бул эмгектердин практикалык бөлүгү катарында окумуштуунун Б.Абдухамидова менен биргеликте басылган «Рабаят» окуу хрестоматиясы иштелген. Биздин макалынын мазмуну «Рабаят» окуу хрестоматиясына арналмакчы.

Хрестоматия – грек сөзү, окуп колдонуу, окуп

билүү деген мааниде колдонулат, окуу-практикалык басылма катары пайдаланылат, Хрестоматия кыргыз башталгыч класстарында бир кылымдан ашуун убакыттан бери практикаланып келе жатат.

«Рабаят» хрестоматиясы 1-4-класстар үчүн түзүлүп, жомоктор, элдик ырлар, жомоктор, уламыштар, элдик поэмалар, калптар, ырым-жырым ырлары, балдар оюндары, табышмактар, макал-ылакаптар, чечендик сөздөр, жанылмачтардан түзүлүп, 2 бөлүктөн турган, 1-бөлүгү 1-2-класска, 2-бөлүгү 3-4-класска арналган [2, 387]. Хрестоматия элдик ырларды окуп-үйрөнүүдөн башталат. Авторлор ар бир бөлүмдүн башталышында бөлүмгө аннотация сунуштаган. «Элдик ырларды билип жакшы жүргүлө. Жаттап аласынар, эске тутумдарлы көбүрөөк өстүрөт. Ырлар элдик турмушун, табиятты, жан-жаныбарларды таанытат. Аларды сүйүүгө тарбиялайт» деген сөздөр бөлүмгө берилген. Бул бөлүмгө бешик ырлары, жаныбарлардын жана курт-кумурскалардын жашоо турмушун чагылдырган ырлар, балдар оюндарынын түрлөрү («Токту сурамай», «Койчу менен карышкыр», «Бат айтуу»), жомоктор менен алардын талдоого карата суроо-жооптор берилген.

2-бөлүм жомокторго орун берилген. Жомоктор оозеки чыгарылган, окуялары апыртмалуу, фантазиялуу түрдө көрсөтүлүп, баяндоо иретинде айтылган элдик оозеки чыгарма катары окутуу процессинде колдонулуп келет [3, 297]. Башталгыч билим берүүдө айбанаттар тууралуу, адамдардын жашоо тиричилигин камтыган окуялар окулат. Хрестоматиянын бул бөлүгүндө балдар кызыгып окуган түлкү, кене, каркыра, карышкыр, акылдуу бала, чечендик, ынтымактуулукка үндөгөн темадагы жомоктор берилген. Демек, жомоктордун тарбиялык маанисин өзгөчө баалоо менен сунушталгандыгын белгилөөгө болот.

3-бөлүм элдик поэмаларга арналат. Мында «Ак Мактым» чыгармасынын кыскарган бөлүгү сунушталган. Бирок чыгарманын колөмү көп, окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө туура келбейт. Демек, мындай чыгармаларды сунуштоодо окуучулардын жаш курактык өзгөчөлүктөрү эске алыныш керек.

4-бөлүм уламыштардан түзүлгөн. Уламыш бирөөнүн экинчисине улап кийинкисине өткөн сөз. Кыргыз уламыштары тематикасына карап, эки чон топко, т.а. тарыхый, топономикалык уламыштарга бөлүнөт [4, 67]. Демек, бул бөлүмдө түзүүчүлөр уламыштын тарыхый жана топономикалык бөлүгү топко тарыхый, топономикалык уламыштарды сунуштаган. Бул чыгармаларды түзүүчүлөр баланын Мекенди сүйүү, жер-суу аттарынын тарыхын үйрөнүү аркылуу сүйүүгө багыттаган. Мында шаарларга (Пишпек, Нарын), көл, дайралар (Ысык-Көл, Чатыр-Көл) жөнүндөгү маалыматтар берилген.

5-бөлүм элдик калптарга арналган. Калптар эл-

дик оозеки чыгармалардын бир жанры экендигин, мында айтуучу турмушта болбогон жана болууга мүмкүн эмес нерсени апыртып калп айтып берген [5, 797]. Окуучу бул жанр менен таанышуу менен кыргыз элинин дагы бир өнөрү менен тааныша алат. Тил жатыктыруучу көнүгүүлөр менен иштейт. Хрестоматияга «Чон чымын», «Улак чымын», «Чегиртке менен киши» ж.б. калптар сунушталган.

6-бөлүм ырым-жырым, бата ырларына арналган. Ырым-жырым ырлары элдик айрым мифологиялык жана диний көз караштарына ылайык чыгарылган ырлар. Бул ырлар аркылуу бала кыргыз элинде ырым-жырым ырларын көбүрөөк пайдалангандыгын, ата-энени сыйлоо, улууну урматтоо, кичүүнү сыйлоонун маанилүү экендигин түшүнүшөт.

7-бөлүм макал-лакаптардан түзүлгөн. Макал – бул адамдардын көп жылдардан бери келе жаткан философиялык ой корутундуларын жыйынтыктап, алардын турмуш тажрыйбаларынын негизинен алынган, рифмалашкан жана ритмдешкен, бир же бир нече сүйлөмдө ойду бүтүрө айткан, тарбиялоо максатында колдонулган фольклордук чыгармалар [6, 797]. Макалдардын мазмунун талдоо менен окурман анын тарбиялоочу мүнөзүнө көбүрөөк басым жасайт.

8-бөлүм табышмактардан түзүлгөн. Табышмак бөлүмүн үйрөнүүдө кандайдыр бир атты, көрүнүштү, же башка абстракттуу түшүнүктөрдү өз аты менен атабай, алардын негизги белгилерин айтып, аталышы боюнча бирөөлөрдү табууну талап кылган тапшырма түрүндөгү чыгармалар экендигин билүү менен бала ойлонууга жыйынтык чыгарууга, тапкычтыкка, туура айтууга, туура сүйлөөгө тарбияланат.

9-бөлүм жанылмачтарга арналган. Жанылмач элдик оозеки чыгармачылыкта жана жазма адабиятта кенири тараган чакан жанр менен таанышуу аркылуу бала бат сүйлөшүүгө, тилди өстүрүүгө жана жатыктырууга үйрөнөт, чечендиктин өсүшүнө, сөздүн угумдуу болуусуна жардам берет, сүйлөө кебин жатыктырат, өстүрөт.

10-бөлүмдө тыюу, буюруу сөздөрү сунушталган. Бул бөлүмдөр 1-2-класстын окуучуларына арналган. Ал эми 3-4-класска арналган 2-бөлүгү жалпысынан ушул аталыштагы чыгармалардын жанры сакталган, чыгармалардын көлөмү гана кенейтилген.

Хрестоматиянын мазмунун жалпысынан окуучулардын китеп окуу компетенттүүлүктөрүнө ээ болуучу чыгармалар сунушталган. Түзүлүш мазмуну боюнча алып караганда, хрестоматиянын мазмунунан төмөндөгүлөрдү бөлүп кароого болот.

1. Хрестоматиянын мазмуну аркылуу окуучу элдик оозеки чыгармалар менен тааныша алат. Элдик ырлардын басымдуу бөлүгү ооздон-оозго өтүп, сакталып келгендиги жөнүндө жалпы маалымат алышат. Балдар оюндарынын түрлөрү менен да тааныша

алышат. Бул элдик ырлар, оюндардын баалуулугуна, аларды пайдаланууга, колдонууга аракет жасашат.

2. Хрестоматия баланын окууга үйрөтүү көндүмүнүн жолдорун эки жол менен алып баруу сунушталат. Анын биринчиси – бала менен биргелешип окуу, экинчиси баланын өз алдынча окуусу. Биргелешип окууда бала менен мугалимдин, ата-эне менен окуусу эске алынат. Ошондой эле баланын өз алдынча окуу ишмердүүлүгү анын ан-сезимдүү түрдө окуу ишмердигин өз алдынча уюштура билүү калыптанат.

3. Хрестоматиядагы чыгармаларды окутууда окуунун төмөнкү түрлөрү, формалары аркылуу жүргүзүүгө болот: ээрчишип окуу, даярданып окуу, кубалашып окуу, бөлүктөргө бөлүп окуу, абзац менен окуу, сынчыл окуу, улантып окуу, чынжырча түрдө окуу, кабарлашып окуу, бири-бирин окутуу ж.б.

4. Китеп окуунун жалпы классификациясын пайдалануу жана өркүндөтүү иштери ар бир сабакта калыптанат. Төмөнкү классификациясын пайдалануу ыңгайлуу экендигин белгилөөгө болот.

4.1. Окуу техникасын калыптандыруу жана өркүндөтүү (тамга-муундап окуу, муундап окуу, муундап-сөздөп окуу, сөздөп окуу, купуя окуу, шыбырап окуу, жарыя окуу, тез окуу, чынжыр менен окуу, мелдешип окуу, ролго бөлүшүп окуу).

4.2. Максаттуу окуу (шар окуу, түшүнүп окуу, көркөм окуу, сезимдүү окуу).

4.3. Өз алдынча окуу (тил жатыктырып окуу, үйрөнүп окуу, жаттоо үчүн окуу, көз жугүртүп окуу). Жогорудагы каралган окуу хрестоматиясы башталгыч билим берүү системасында окутулуп, үйрөтүлүп келе жатат. Хрестоматиянын бөтөнчөлүктөрү катары төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот.

1. Хрестоматиянын түзүлүшү жалаң элдик оозеки чыгармалардан түзүлгөндүгү менен баалуу. Элдик оозеки чыгармаларды окуу менен бала кыргыз элинин баа жеткис баалуулугу болгон элдик оозеки чыгармаларды тааныйт жана аларды өз алдынча окууга багыт алат.

2. Элдик оозеки чыгармалар аркылуу баланы этнопедагогикалык багытта тарбиялоо да эске алынат. Кыргыз элинин үрп-адаты, каада-салты, улууну-урматтоо, кичүүнү сыйлоо сапаттарын үйрөнө алат.

3. Элдик оозеки чыгармалар аркылуу бала кыргыз элинин улуу мурастарын таанып билет. Мынла муундан-муунга, атадан балага өтүп келе жаткан чыгармалардын авторлору кыргыз эли экендигин билет, тааныйт.

4. Кыргыз элинин таланттуу эл экендигине баа бере алат. Ар бир чыгарманы окуу менен өз алдынча талдоо жүргүзүү менен кыргыз элинин кен пейилдигине, талантына баа бере алат.

5. Хрестоматия «Адабий окуу» окуулугунун уландысы катары таанып, андагы чыгармаларды ки-

теп окуунун формалары менен окуу компетенттүүлүгү калыптанат.

6. Хрестоматиянын методикалык аппараты да окуучунун позициясына карата түзүлгөндүгү менен баалуу. Тактап айтканда, хрестоматияда ар бир бөлүмдүн түшүндүрмөсү, суроо-жооптору сунушталган. Демек, хрестоматияны окуучу өз алдынча окуп талдоо көндүмүнө ээ болот.

Адабияттар:

1. Рысбаев С.К. Балдар фольклорунун педагогикасы. Бишкек, 2006. - 352-б.
2. Муратов А., Шериев Ж., Исаков И. Кыргыз адабияты: маалыматтама. - Бишкек, 2014. - 387-б.
3. Мамбетакунов Э., Сияев Т. Педагогиканын негиздери. - Бишкек, 2015. - 297-б.
4. Муратов А., Байсабаев Б. Адабиятты жаныча окутуу: методдор, каражаттар жана иштелмелер. - Б., 2010. - 67-б.
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. - Бишкек, 2016. 1-бөлүк. - 797-б.
6. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. - Бишкек, 2016. 2-бөлүк. - 797-б.
7. Муратов А. Окуучулардын адабий-теориялык түшүнүктөрүн калыптандыруунун жолдору. - Бишкек, 2009. - 132-б.
8. Рысбаев С.К. Баланын китеп окуусун уюштуруу технологиялары. - Бишкек, 2016. - 102-б.
9. Башталгыч класстардын программасы. - Бишкек, 2018. - 50-б.
10. Рысбаев С., Абдухамидова Б. Рабят. - Бишкек, 2007. - 3-40-бб.

Рецензент: д.филол.н., профессор Калчакеев К.Б.